

Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին իրավական ակտը

Մարգարյան Ս. Թ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)

sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ Հայաստանի առաջին հանրապետություն, Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին իրավական ակտ

Правовой акт о единой и независимой Армении

Саргсян С.Т.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)

sargsyansuren@yandex.ru

Резюме: Беспристрастное и детальное освещение истории Первой армянской республики, а также освобождение от невыдерживающих критики мнений, весьма важно и необходимо. Особое значение имеют правильное восприятие и научная интерпретация судьбоносных событий, к числу которых относится Декларация коалиционного правительства РА “О единой и независимой Армении” от 28 мая 1919 года. Освещение мнений по поводу данного акта является важной проблемой армянской историографии.

Декларация вызвала недовольство и гнев почти всех “левых” сил республики. Острая внутривнутрипартийная борьба развернулась также внутри коалиции, состоящей из Армянской революционной партии дашнакцун и Армянской народной партии, что являлось отражением фрагментарного мышления. Для преодоления создавшейся ситуации начались переговоры между правительством РА и Национальной делегацией, которые завершились безрезультатно. Тем не менее указанный акт стал важнейшим документом с точки зрения воссоединения армянских земель и осуществления вековых мечтаний армянского народа, стал своеобразным ответом на незаконные акты 387-го, 591-го, 1555-го и 1639-го годов. Хотя документ так и остался на бумаге, однако он стал морально-психологическим и правовым прецедентом для будущих поколений. Он стал призывом и наставлением, который начал материализовываться с началом Арцахского движения и безусловно будет иметь победное продолжение в будущем.

Ключевые слова: Первая армянская республика, акт о единой и независимой Армении

Legal Act on a united and independent Armenia

Sargsyan S.T.

Institute of History of NAS (Armenia, Yerevan)

sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: Impartial and detailed coverage of the history of the First Armenian Republic, as well as the release from non-criticizing opinions, is very important and necessary. Of particular importance are the correct perception and scientific interpretation of fateful events, which include the Declaration of the Coalition Government of the Republic of Armenia “On United and Independent Armenia” of May 28, 1919. Coverage of opinions on this act is an important issue of Armenian historiography.

The declaration caused discontent and anger of almost all the “left” forces of the republic. An acute partisan party struggle unfolded also within a coalition consisting of the Armenian Revolutionary Party Dashnaktsyun and the Armenian Popular Party, which was a reflection of the fragmentary thinking. To overcome this situation, negotiations began between the government of RA and the National Delegation, which ended without result. Nevertheless, this act became the most important document in terms of the reunification of the Armenian lands and the fulfillment of the age-old dreams of the Armenian people, and became a kind of response to the illegal acts of the 387th, 591st, 1555th and 1639th years. Although the document remained on paper, however, it became a moral, psychological and legal precedent for future generations. It became a call and admonition, which began to materialize with the beginning of the Artsakh movement and will certainly have a victorious sequel in the future.

Keywords: First Armenian Republic, act of united and independent Armenia

Մեր օրերում տեղի ունեցող իրադարձությունները ճիշտ հասկանալու և ներկայիս մարտահրավերներին արդյունավետ դիմակայելու համար Հայաստանի առաջին հանրապետության (այսուհետև՝ ՀԱՀ) պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է դառնում և անհրա-

ժեշտ: Պակաս կարևոր չէ նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության յուրաքանչյուր հիմնախնդրի պատմագիտության տարբեր, երբեմն քննություն չբնորոշ տեսակետներից ձերբազատումը և անաչառ ու մանրամասն լուսաբանումը:

Առանձնակի նշանակություն ունեն հատկապես վճռական նշանակության իրադարձությունների ճիշտ ընկալումն ու գիտական մեկնությունը: Դրանցից մեկը հարյուր տարի առաջ՝ 1919 թ. մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության մեկամյակի կապակցությամբ 1918 թ. նոյեմբերին ստեղծված կռալիցիոն կառավարության կողմից Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին արված հայտարարությունն էր: Ակտ, որին վերաբերող տեսակետների լուսաբանումը ինչպես Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության, այնպես էլ հայ պատմագիտության կարևոր հիմնախնդիրներից է:

Կառավարության այդ հայտարարությանը նախորդել էին մի քանի կարևոր իրադարձություններ: 1918 թ. աշնանը թուրքական ներխուժման վտանգը և Բաթումի պայմանագրի կնքումը, որոնց հետևանքով հանրապետությունում ստեղծվել էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ծանր իրավիճակ: Հայաստանը շարունակում էր մնալ վարչապետի իսկ բնորոշած՝ ավերակների կույտի և անձն քառսի վիճակում¹, իսկ «Հորիզոն» թերթի կարծիքով «գործերը դանդաղ են ընթանում, ժողովուրդը դրական աշխատանք չի տեսնում»²: Դամոկլյան սրի նման ՀՀ-ի վրա կախված թուրքական վտանգն իր դրոշմն էր թողնում ինչպես հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտների, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքի գլխավոր դերակատար կուսակցությունների³ գործելակերպի վրա, հարկադրում նրանց հնարավորինս զուսպ լինել և ըմբռնողական կեցվածք դրսևորել: «Մենք որ ապրում էինք անասելի պայմաններում, գրում է էստեռների տեսաբաններից Ա. Խոնդկարյանը,՝ որով և շատ աւելի առիթ ունէինք ջղայնոտ ու կուսական լինելու, շատ հարցեր լուծում էինք համե-

րաշխութեամբ»⁴: Միևնույն ժամանակ բոլոր քաղաքական ուժերի գործունեության վրա մշտապես ազդում էր հայ ժողովրդին սպառնացող արտաքին վտանգի ու նորակազմ հանրապետության առջև ծառայած մոայլ հեռանկարների գիտակցումը:

Երկրում տիրող այդ բարդ ու ծանր կացության և կառավարության անփորձ լինելու պատճառով եղան լուրջ բացթողումներ: Դժվարագույն պայմաններում գոյատևող հայ ժողովուրդն աստիճանաբար հայտնվում էր անդունդի եզրին: Օրեցօր սաստկացող սովն ու տարափոխիկ հիվանդությունները խլում էին մեծ թվով մարդկային կյանքեր: Մեծաքանակ սոված ու անօթևան գաղթականների առկայությունը, անկայուն վիճակն ու մատուցելիստների անկարգությունները խաթարում էին հանրային կյանքը բնականոն հուն տեղափոխելու իշխանությունների ջանքերը:

Ստեղծված վիճակից դժգոհ ընդդիմադիր ուժերն իրենց պաշտոնաթերթերում⁵ ու բանավոր ելույթներում պարբերաբար քննադատում էին կառավարությանը և պահանջում նրա հրաժարականը: Մասնավորապես ՀԺԿ-ն նշում էր, որ հանրապետության դրությունը կառավարության գործունեության առաջին երեք ամիսների ընթացքում ամենևին չբարելավվեց, «անարխիան հետզհետե սկսեց աւելի խորանալ, պարենաւորման գործը, գաղթականութեան հարցը բացիոնալ հիմունքների վրայ չդրվեցին, եւ ստեղծւեց մի քաօս»⁶: Բանը հասել էր այնտեղ, որ նույնիսկ կառավարող դաշնակցական խմբակցության ներկայացուցիչներն էին «անբավականութիւն արտայայտում» կառավարությունից:

¹ Տե՛ս «Կայծ», 2 նոյեմբերի, 1918 («Կայծը» մենշևիկների պաշտոնաթերթն էր, և լույս է տեսել 1918-19 թթ. Երևանում):

² Հորիզոն, 26 սեպտեմբերի, 1918: («Հորիզոնը» Թիֆլիսում լույս տեսնող ՀՀԴ պաշտոնաթերթն էր):

³ ՀՀ առաջին խորհրդարանում ՀՅԴ-ից բացի գործել են Սոցիալ-դեմոկրատները (այսուհետև՝ սոցդեմ), Սոցիալիստ հեղափոխականները (այսուհետև՝ Էսեռներ) և Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը (այսուհետև՝ ՀԺԿ): Ընդ որում, դրանցից ֆինանսա-տնտեսական և կադրային ամենամեծ ռեսուրսների տիրապետում էր ՀԺԿ-ն, որն էլ ամենահզոր քաղաքական ուժն էր ՀՀԴ-ից հետո:

⁴ Տե՛ս Խոնդկարեան Ա., Օպոզիցիան հանրապետական Հայաստանում, «ՎԷՆ», Փարիզ, 1934, թիվ 4, էջ 78:

⁵ Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի Հանրապետության գոյության ընթացքում լույս են տեսել կենտրոնական և տեղական նշանակության 60 անուն թերթեր: Դրանցից աջակողմյան թեևն պատկանող ազդեցիկ պարբերականներ էին ՀԺԿ-ական «Ժողովուրդը», ՀՍՌԿ-ի «Վան-Տոսպը» և նրա իրավահաջորդ «Հայաստանի ձայնը»: Զախակողմյան մամուլը ներկայացնում էին սոցիալիստ-հեղափոխականների (Էսեռներ) «Սոցիալիստ հեղափոխական», սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների հայաստանյան կազմակերպության օրգան «Կայծ» եռօրյան, Ալեքսանդրապոլում լույս տեսնող մենշևիկյան «Մարդկություն» եռօրյան և այլն:

⁶ Տե՛ս «Ժողովուրդ», N 26, 1 նոյեմբերի 1918:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Ազգային գաղափարական ուղղվածություն ունեցող ՀՅԴ-ն, ՀԺԿ-ն ու ՀՍՈՒԿ-ն ավելի լավատես և ավելի ինքնավստահ դարձան, իսկ «ձախերն» (մենջնիկ, բոլշևիկ, էսեռ) ընկան հոռետեսության գիրկը: Այսինքն՝ 1918 թ. աշունը հայ կուսակցությունների դիրքորոշումների հստակեցման շրջանը եղավ:

Երկրում ստեղծված իրավիճակը ճիշտ գնահատելով՝ ՀՀ խորհրդարանի 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում Հ. Քաջագնունու կառավարությունն հրաժարական ներկայացրեց: Քաղաքական ընդդիմությունից սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսեռները, որոնք չէին ընդունում Հայաստանի անկախությունը, Ռուսաստանից կտրվելը, առավել ևս՝ միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը, կտրուկ հրաժարվեցին մաս կազմել նորաստեղծ կառավարությանը: Իսկ ոչ հեղափոխական գործելակերպի, խաղաղ, աստիճանական բարեշրջման, ամուր խորհրդարանական, իրավական, ժողովրդավարական պետության կողմնակից ՀԺԿ-ն, որը ընդունում էր ազգային շահերի գերակայությունը դասակարգայինի նկատմամբ և Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո լավատես և ավելի ինքնավստահ էր դարձել, առանց երկմտելու և պատասխանատվությունից վախենալու անմիջապես ցանկություն հայտնեց մաս կազմել ստեղծվելիք կառավարությանը⁷:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ին ՀՀԴ-ն և ՀԺԿ-ն կազմեցին կոալիցիոն կառավարություն: Դրանով քաղաքական ճգնաժամն առժամանակ հաղթահարվեց: Կոալիցիոն սկզբունքով կազմվեց ինը նախարարություններից բաղկացած կառավարություն: ՀՀԴ-ն իր ձեռքում պահելով 4 առանցքային նախարարությունները (վարչապետի, արտաքին, ներքին գործերի և խնամատարության), մյուս 4-ի պորտֆելները (ֆինանսների, արդարադատության, լուսավորության և պարենավորման)՝ զիջեց ՀԺԿ-ին և մեկը՝ զինվորականը, պետք է ղեկավարեր չեզոք անձնավորություն: Խորհրդարանում ևս 24 (18 դաշնակցական և 6 ժողովրդական) պատգամավորով ստեղծվեց կառավարող կուսակցությունների մեծամասնություն: Փաստորեն սոցիալիստական ծրագիր ունեցող ՀՅԴ-ն նախընտրեց կոալիցիոն կառավարություն

կազմել «աջ» բուրժուական որակվող ժողովրդական, քան «ձախ» սոցիալիստական կուսակցությունների հետ՝ դրանով իսկ ընդգծելով համազգային խնդիրների գերակայությունը սոցիալ-դասակարգայինի նկատմամբ:

Հարկ է նշել, որ կառավարության մեջ ՀԺԿ ներգրավումը խթանեց նրա աշխատանքները, որովհետև այդ կուսակցության շարքերում ֆինանսա-տնտեսական և վարչա-իրավական բնագավառների բարձրակարգ մասնագետներ ավելի շատ կային, քան մյուս կուսակցություններում: Ժողովրդականները, մտնելով կառավարություն, նպատակ ունեին կարգուկանոն հաստատել երկրում: Նրանց մասնակցությունն առանձնապես ակներև դրսևորվեց դատաիրավական բնույթի բարեփոխումների ժամանակ: Սակայն մի քանի ամիսների համատեղ աշխատանքը ցույց տվեց, որ երկրի իշխանությունը համախմբված և միասնական մարմին չդարձավ: Հատկապես մեծ հիասթափություն ապրեցին ժողովրդականները: Նրանք համոզվեցին, «որ սխալ է եղել իրենց այն կարծիքը, թե գրաւելով մեծ թու աթոռներ դահլիճում, ձեռք կը բերեն նաև մեծ ազդեցութիւն երկրի իշխանութեան մէջ»⁸:

1919 թ. գարնանը խորը հակասություն էր առաջացել ժողովրդի և խորհրդարանական պատգամավորների միջև⁹: Այդ սուր հակասությունները բացասաբար էին անդրադառնում նրա աշխատանքների արդյունավետության վրա և խորհրդարանի արձակումը անհետաձգելի խնդիր էր դարձել: Այդ պատճառով 1919 թ. ապրիլի 27-ին խորհրդարանն ՀՀԴ-ի և ՀԺԿ-ի առաջարկած երեք կետից բաղկացած համատեղ օրինագծով օրենք ընդունեց՝ իր աշխատանքները մեկ ամսով դադարեցնելու, այդ ընթացքում խորհրդարանի իրավունքները կառավարությանը հանձնելու և խիստ անհրաժեշտության դեպքում խորհրդարանի արտակարգ նիստ գումարելու մասին¹⁰: Ինչպես

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ ՀՀ խորհրդարանի մասին մանրամասն տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Ե., 2005:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86., թ. 32, նաև «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918-1919 թթ.», մաս I, Ե. 1919, էջ 61, նաև «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)», խմբագիրներ Ս. Միրզոյան, Ֆ. Մամիկոնյան, Ե., 1998, նաև Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոն-

⁷ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 6 դեկտեմբերի 1918:

վկայում է Ս. Վրացյանը, Հայաստանի խորհրդարանի այս արձակուրդով ըստ էության վերջ տրվեց նրա գործունեությանը¹¹: Նրա գործառույթներն ամբողջովին յուրացրած կռալիցիոն կառավարությունը ապրիլի 27-ից մինչև մայիսի 27-ը ընդունեց ու հրապարակեց 99 օրենք¹²: Այդ ամենով հանդերձ սակայն ճգնաժամը հնարավոր չէր չէր հաղթահարել:

Ծայր առած կառավարական և խորհրդարանական ճգնաժամը գազաթնակետին հասավ, երբ 1919 թ. մայիսի 26-ին ընդունվեց «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին» ակտը. «Հայաստանն ամբողջականացնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտենջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն»¹³: Այդ ակտին հաջորդեց դրանից բխող դրա տրամաբանական շարունակությունը կազմող մայիսի 27-ի «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» նախարարների խորհրդի 1919թ. ապրիլի 27-ի պառլամենտի որոշմամբ կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա¹⁴ ընդունված որոշումը, որոնք երկուսն էլ 1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության առաջին տարեդարձի օրը պաշտոնապես հրապարակեց վարչապետի և արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանը¹⁵: Հայտարար-

ությունն առաջ բերեց հանրապետությունում գործող գրեթե բոլոր «ձախ» ուժերի բուռն բողոքն ու դժգոհությունը: Այդ կուսակցություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր փաստարկներն ու պատճառաբանությունները: Միջկուսակցական սուր պայքար ծավալվեց նաև կռալիցիայի մեջ գտնվող ՀՅԴ-ի և ՀԺԿ-ի միջև:

Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին ու որպես դրա առաջին քայլ՝ Հայաստանի Հանրապետության գործող կառավարությունը միացյալ Հայաստանի կառավարություն հայտարարությանը, ինչպես նաև, որպես միացյալ խորհրդարան, Հայաստանի խորհրդում արևմտահայ 12 ներկայացուցիչ ընդգրկելու որոշմանը մեծ թվով հեղինակներ են անդրադարձել¹⁶: Ընդհանուր գծերով այդ բոլոր հեղի-

Hovannisian, The Republic of Armenia. Vol. 1, նաև՝ The First Year, 1918-1919. Berkeley-Los Angeles-London, 1971, էջ 459-464, նաև՝ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն. Ե., 1993, էջ 276-280:

¹⁶ **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Քաղաքական օրագիր, 1919-1927, Ե., 2001, **Ավագյան Գ.**, Միքայել Պապաջանյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 2009, **Բաբաջանյան Վ.**, Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ., Ե., 2017, **Борьян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 1-2, М., 1928-1929, **Գալոյան Գ.** Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, **Դարբինյան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Ե., 2003, **Խատիսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէրյուֆ, 1968, **Խոնդկարյան Ա.**, Օպոզիցիան հանրապետական Հայաստանում, «Վէմ», 1933, Ա, էջ 63-82, Բ, էջ 68-79, 1934, Գ, էջ 76-98, Ե, էջ 43-46, **Խեչումյան Դ.**, Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսության և գործունեության հակաժողովրդական էությունը, ԼՀԳ, 1984, թիվ 2, **Նույնի՝** Критический анализ идеологии и политики Армянской народной партии /1917-1921гг./, (ատենախոսության սեղմագիր) Ե., 1987, **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Ե., 2005, **Նույնի՝** Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսությունը, ծրագիրը և մարտավարությունը, ԼՀԳ, թիվ 2(106), 2002, **Նույնի՝** Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Ե., 2018, **Հովհաննիսյան Ռ.**, «Հայաստանի հանրապետություն», հատ. 1. (1918-1919 թթ.), 2005, հատ. 2. (Վերսալից Լոնդոն 1919-1920 թթ.), 2014, հատ. 3. (Լոնդոնից Սևր փետրվար – օգոստոս 1920 թ.), 2015, **Ղազարեան Վ.**, Համառոտ պատմություն ՌԱԿ-ի, Պէրյուֆ, 1978, **Շափուճեան Ա.**, Համառոտ պատմություն Ռամկավար Ազատական Կուսակցության կազմալուծման, Գահիրե, 1977, **Նույնի՝** Արմենական կուսակցությունը, Պէրյուֆ, 1981, **Ճիգնեճեան Ա.**, Պատմություն ամերկահայ քաղաքական կուսակցության 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, **Մելիքյան Վ.**, 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Ե.,

նական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս), (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), խմբ. Հ. Սուքիասյան, 2009, 218 էջ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), խմբ. Գ. Գալոյան, Վլ. Ղազարեան, Երևան, 2000:

¹¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Պէրյուֆ, 1958, էջ 253:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 88:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 88, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)», պատ. խմբագիրներ Ս. Միրզոյան, Ֆ. Մամիկոնյան, Ե., 1998, էջ 55:

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, մ. 2, թ. 84, նաև՝ «Աշխատավոր», 1919 հունիսի 1:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, մ. 2, թ. 84, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)», պատ. խմբագիրներ Ս. Միրզոյան, Ֆ. Մամիկոնյան, Ե., 1998, էջ 55, նաև՝ «Աշխատավոր», 1919 հունիսի 1, նաև՝ Richard G.

նակներին որոշ վերապահումներով հանդերձ կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի.

ա) «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի» և դրա շարունակությունը կազմող «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» ակտերի անվերապահ կողմնակիցներ ովքեր գտնում են, որ դրանք ընդունվել են ճիշտ ժամանակին, տվյալ պահին առաջացած միջազգային իրավական կացության տեսանկյունից արդարացված էին և երկրի ապագայի ու անվտանգության տեսանկյունից պատճառաբանված,

բ) հակադիր տեսակետի կողմնակիցները, որոնք հիմնականում արևմտամետ կողմնորոշում ունեին, միաժամանակ պաշտպանելով Միացյալ և ամբողջական Հայաստանի գաղափարը, շեշտում էին, որ այն ժամանակավրեպ է և կարող է «խրտնեցնել» խոշոր տերություններին, որոնք միշտ զգուշացել էին հզոր Հայաստանի տեսլականից: Որ դրանք ընդունվել են հապշտապ և առանց համաժողովրդական քննարկման: Որ հաշվի չեն առնվել ինչպես ողջ արևմտահայության ու ձևավորվող Սփյուռքի, այնպես էլ դրանց շահերի արտահայտողներ Ազգային պատվիրակության և արտախորհրդարանական կուսակցությունների կարծիքները: Վերջիններիս հատկապես մտահոգել էր խորհրդարանը արևմտահայ 12 պատգամավորներով «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» քաղաքական և իրավական որոշումը:

Միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը նորություն չէր և ինչպես իրավամբ

նշում է Ա. Հակոբյանը, այն առաջին անգամ առաջ էր քաշել Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին՝ հորդորելով դաշնակիցներին ստեղծել այդպիսի պետություն¹⁷: Պողոս Նուբարի և արևմտահայ գործիչների մեծ մասը մտավախություն ունեին, որ Ռուսաստանն ի վերջո կգրավի Հայաստանը¹⁸: Այդ պատճառով էլ ձգտում էին հասնել Արևմտյան Հայաստանի (հնարավորության դեպքում Կիլիկիայի հետ) անկախության հռչակմանը: Այդ դեպքում իրենց նպատակն էր նաև Պ. Նուբարի վարչապետությամբ կազմել ապագա կառավարությունը¹⁹:

Աշխարհամարտի ավարտից հետո ՀՀ իշխանությունները ևս պաշտպանեցին Միացյալ Հայաստանի գաղափարը և ձեռնամուխ եղան դրա իրագործմանը: Այդ մասին արևելահայ պարբերական մամուլում առաջին անգամ գրեց ՇԺԿ Երևանի կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդը»²⁰ 1918 թ. դեկտեմբերի 8-ի համարում «Ազատ Հայաստան» վերնագրված հրապարակման մեջ. «Միացեալ և Ազատ Հայաստան՝ դա կլինի արմատական լուծումը Հայկական հարցի, դա կլինի ամենանպատակահարմարը թե՛ միջազգային խաղաղութեան և թե՛ հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից»²¹:

Միացյալ և Ազատ Հայաստանի գաղափարը հրապարակավ հռչակեց ու պաշտպանեց նաև 1919 թ. փետրվար 6-13-ին Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը²², որը նաև իր ընտրած Գործադիր մարմնին հանձնարարեց «գործնական քայլեր անել Արարատեան Հանրապետութեան կա-

1997, **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7/է/, Lou Անճէլըս, 1952, մասն երրորդ, Հայաստանի Հանրապետությունը, **Սարգսյան Վ.**, Հայաստանի հանրապետության պատմություն, Լոս-Անջելոս, 1992, **Սարգսյան Ս.**, Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920թթ, Ե., 2019, **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, **նույնի՝** Բանակցություններ Ազգային պատվիրակութեան և ՀՀ միջև, Պոսթըն, 1920, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրձի և թրքական սալի միջև, Պէյրուս, 1953, **Վիրապյան Վ.**, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, 1999, **Տասնապետեան Հ.,** Հ. Յ. Դաշնակցությունը իր կազմութենէն մինչև ժ. Ընդի. ժողով (1890- 1924), Աթէնք, 1988, **Փիրումեան Ռ.**, Հայաստանը Հ. Յ. Դ. – բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921 թթ.), 1997, **Քառայան Ս.**, Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմագրությունը, Ե., 2003, **նույնի՝** Հայաստանի միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը (1918-1923 թթ.), Ե., 2005, **Քիրքճեան Հ.**, Ուրուագիծ ՀՅԴ պատմութեան 1914-1924 հնգամեակի, Աթէնք, 1988:

¹⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Ե., 2005, էջ 162

¹⁸ Տե՛ս Ճիզմեճեան Ս., Պատմութիւն ամերկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 397:

¹⁹ Տե՛ս «Արձագանք», Եկատերինոպոլ, 10 հունվարի, 1919:

²⁰ «Ժողովուրդ» թերթի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Սարգսյան Ս., Հայ Ժողովրդական կուսակցության «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը, «Հայագիտության հարցեր», թիվ 3(15), էջ 29-54:

²¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 8 դեկտեմբերի 1918:

²² Համագումարին մասնակցել են 55 պատգամավոր: Որոշվել է աջակցել ՀՀ կառավարությանը հասնելու Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը և օգնել հայ գաղթականությանը ծանր վիճակից դուրս գալու և այլ կարևոր հարցեր:

ռավարությունն ու խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը հայտարարելու և մեկ համազգային միութիւն իրականացնելու համար»²³: Ակտի գերնպատակը՝ մեկ ազգ, մեկ հայրենիք, մեկ կառավարություն գաղափարի պետական քաղաքականության իրագործում էր նշանակում: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր կազմել միացյալ Հայաստանի կառավարություն և միացյալ խորհրդարան²⁴: Համագումարը նաև դիմեց ՀՀ վարչապետին և խորհրդարանին «օր առաջ հայտարարել Միացեալ, Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը» և այդ ուղղությամբ գործնական քայլեր անելու հորդորով²⁵:

Որպես դրա առաջին քայլ՝ Հայաստանի Հանրապետության գործող կառավարությունը հայտարարվեց միացյալ Հայաստանի կառավարություն, ինչպես նաև, որպես միացյալ խորհրդարան, որոշվեց Հայաստանի խորհրդում ընդգրկել արևմտահայ 12 ներկայացուցիչ՝ կազմի թվաքանակը հասցնելով 58-ի: Մակայն «վերոհիշյալ արևմտահայ 12 ներկայացուցիչներն ըստ կուսակցական պատկանելության դաշնակցականներ էին»: Մինչդեռ «Կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականության մեջ զգալի կշիռ ու ազդեցություն ունեին Հայ ռամկավարները և անաչառ մոտեցման դեպքում այդ 12 անդամների թվում պետք է որ լինեին նաև ռամկավարներ»²⁶:

Կառավարության այդ որոշման դեմ անմիջապես իրենց բողոքն արտահայտեցին ձախ թնին պատկանող սոցիալ-դեմոկրատական ու էսեռական կուսակցությունները: Այդ որոշման դեմ բողոքեցին նաև կառավարության մաս կազմող աջակողմյան ՀԺԿ-ն ու նրան գաղափարակից ՀՄԲԿ-ն²⁷. «ՀԺԿ-ն և ՀՄԲԿ-ն դեմ էին ոչ թե միացյալ Հայաստանի գաղա-

փարին, այլ մայիսի 28-ի հայտարարագրի այն հատվածին, որում Հայաստանի Հանրապետության գործող կառավարությունն իրեն հայտարարում էր միացյալ Հայաստանի կառավարություն»²⁸: Կուսակցությունների դիրքորոշումների պատճառները բացատրելու համար բանալի կարող է լինել այն կարևոր հանգամանքը, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին, բոլոր կարևոր հարցերում հայությունն իր գաղափարախոսությամբ, ձգտումներով, ապագայի մասին տեսլականներով, ռազմավարությամբ և դրանց հասնելու մարտավարական մոտեցումներով եղավ ու մնաց հատվածական մտածողության կրողը²⁹: Իսկապես, հայ ժողովրդի երկու հատվածների բաժանված լինելու իրողությունը և արևմտահայ ու արևելահայ հատվածների միասնության ապահովման խնդրի չլուծված լինելու փաստն իբրև դարերով մեզ միմյանցից բաժանող հատվածականության համաախտանիշի դրսևորում, մեծ ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի հանրապետության ներքին կյանքի և արտաքին քաղաքականության վրա: Այն որպես «օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող երևույթի քաղաքականացման արդյունք, ծագել է այն իրողությունից, որ հայ ժողովրդի յուրաքանչյուր հատվածի կողմից կարևորվել է իր առանձին քաղաքական նպատակը, ուստի մի հատվածի շահերը վեր են դասվել մյուսի նկատմամբ»³⁰: Մի իրողություն, որը պահպանվել է դարեր շարունակ և առկա է նույնիսկ մեր օրերում՝ ՀՀ-Մփյուռք գոյաձևով:

Կուսակցությունների մեծ մասը նույնպես հաճախ որդեգրել է հատվածական, երբեմն էլ միմյանց հակասող գործելակերպ: Այդպես եղավ նաև Անկախ և միացյալ ակտի դեպքում: Արևմտահայերն ակնհայտ վերապահությամբ էին վերաբերում նորակազմ իշխանություններին: Գաղթականությունն էլ իր հերթին կարծում էր, որ ՀՀ իշխանությունները խտրական

²³ Տե՛ս Համառոտ տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ համագումարի, Ե., 1919, էջ 13-14:

²⁴ Տե՛ս Վրացյան Ս., Բանակցութիւններ Ազգային պատվիրակութեան և ՀՀ միջեւ, Պոսթըն, 1920, էջ 6:

²⁵ Տե՛ս «Համառոտ տեղեկագիր...», էջ 17, Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ ազգային պատվիրակութեան և ՀՀ միջեւ», Պոսթըն, 1920, էջ 4-5:

²⁶ **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Ե., 2005, էջ 198-199:

²⁷ Ընդհանուր առմամբ ռամկավարներն ու գաղթութահայ հնչակյանները հետևողականորեն պաշտպանում էին միացյալ և անկախ Հայաստան ստեղծելու պահանջը (տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 28 օգոստոսի, 1920):

²⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Ե., 2010, էջ 75:

²⁹ Հայ ժողովրդի մեջ հատվածականության ու դրանից բխող գաղափարական երկփեղկված լինելու հիմնախնդիր մասին մանրամասն տե՛ս **Հայրապետյան Գ.**, Հատվածականության հարթահարման հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես թիվ 4(64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2018, էջ 164-209

³⁰ Տե՛ս **Հայրապետյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 165:

վերաբերմունք են դրսևորում իրենց նկատմամբ: Բնավ պատահական չէր, որ արևմտահայերը խուսափում էին զինվորագրվելուց, ինչը լուրջ խոչընդոտ էր ուժեղ բանակ ստեղծելու ճանապարհին: Այսինքն՝ հատվածական մտածողությունը, որ ընդգծված դրսևորվեց Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին հայտարարությունից հետո, նոր երևույթ չէր. «հատվածականությունը՝ որպես ազգային-քաղաքական առանձնահատուկ երևույթ, հայ իրականության մեջ առավել զգուհանդես է եկել 1917 թվականից»³¹:

Արևմտահայ գործիչների մեծ մասը ուներ արևմտամետ կողմնորոշում և հետամուտ էր միացյալ, անկախ Հայաստանի գաղափարի իրականացմանը: Նրանք, նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետությունը կոչում էին սոսկ «Արարատյան»՝ գտնելով, որ հայրենիքի բուն օրրանը Արևմտյան Հայաստանի տարածքն է: Հավելենք, որ հատվածական մտածողությունն ու արևելահայ-արևմտահայ տանդեմն առավել ակնհայտ ու գործնական տեսք ստացավ հատկապես 1919 թ. «Միացյալ Հայաստանի մասին» և դրանից բխող «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» օրենքների հրապարակման ժամանակ: Այն ոչ միայն խորացրեց տարածայնություններն արևելահայերի և արևմտահայերի, դաշնակցականների ու հակադաշնակցական ուժերի միջև, այլև անզիջում պայքարի ձևով ըստ էության շարունակվեց մինչև Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյավերջը:

1919 թ. մայիսի 28-ին Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին արված հայտարարությանը յուրօրինակ արձագանքեց կոալիցիոն կառավարության մաս կազմող ՀԺԿ-ն³²: Ընդ որում գործում էր ժողովրդականների երեք թև՝

- ա) թիֆլիսյան՝ ի դեմս կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի,
- բ) երևանյան՝ ի դեմս տեղի կոմիտեի և
- գ) սփյուռքյան՝ ի դեմս Ազգային պատվիրակության կողմից ուղղորդվող ՀԺԿ-ին խիստ գաղափարամոտ ռամկավարների:

³¹ Տե՛ս **Հայրապետյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 168:

³² Նախատեսում ենք շուտով ՀԺԿ պատմությանը նվիրված մենագրություն հրատարակել, այդ պատճառով ՀԺԿ-ի ծրագրերի և ծավալված գործունեության մասին այստեղ չենք մանրամասնում:

Նկատենք, որ կառավարության այդ հայտարարությունը ինչպես փաստերի համադրությունն է ցույց տալիս, ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն կատարել էր առանց իրենց կենտրոնական կոմիտեի համաձայնության, իսկ փարիզյան թևի հետ այն չէր էլ քննարկվել: Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց, երբ տեղ հասան փարիզյան և թիֆլիսյան կենտկոմի հեռագրերը: Ժողովրդական կուսակցությունը նախ ժխտեց իր մասնակցությունը ակտի մշակմանը, ապա հայտարարեց, որ մայիսի 28-ի ակտը չի համապատասխանում հայ ժողովրդի շահերին, այն միակողմանի բնույթ է կրում, չունի Պ. Նուբարի հավանությունը, չի բխում Հայկական հարցի միջազգային վիճակից, հետևաբար պետք է չեղյալ հայտարարվի: Կուսակցության պաշտոնաթերթ «Ժողովրդի ձայնը» ելքը տեսնում էր նրանում, որ կառավարությունը պաշտոնապես դիմեր Ազգային պատվիրակությանը և առաջարկեր փոխադարձ համաձայնությամբ հայության երկու հատվածների ներկայացուցիչներից կազմել ժամանակավոր կառավարություն և հրավիրել Միացյալ Հայաստանի «հիմնադիր ժողով»³³:

, որ դեռևս 1919թ. փետրվարի 6-ից 13-ը երևանում³⁴ տեղի ունեցած արևմտահայ 2-րդ համագումարն էր հանդիսավոր հայտարարել, որ Հայաստանը միացյալ և անկախ է ճանաչում³⁵: Համագումարը նաև լիակատար վստահություն էր հայտնել Ազատ և Միացյալ Հայաստանի Պ. Նուբար փառայի անդրանիկ Դահլիճին: Միաժամանակ որոշել «իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղաքական և պետական մեկ միութիւն համազգային հատվածներու և երկրամասերու միավորութեամբ»³⁶ և Պողոս Նուբարի «նախարարական դահլիճին հետ անմիջական հարաբերութեան մեջ մտնել՝ իրականացնելու և գործնականացնելու քաղաքական և պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկավոր են Ազատ

³³ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», թիվ 120, 10.06.2019:

³⁴ Տե՛ս Համառոտ Տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ համագումարի և կազմակերպիչ կոմիտեի հաշիւը: Թիֆլիս, Տպ. «Աշխատատր», 1919, էջ 4-5:

³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 237, թ. 116-126: Տե՛ս նաև Համառոտ տեղեկագիր արևմտահայ երկրորդ համագումարի, Ե., 1919, Թիֆլիս, էջ 13-14, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 88:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

և Միացեալ Հայաստանի պետական գոյութիւնը հիմնավորելու համար»³⁷: Իսկ հինգերորդ կետով համագումարը պարտադրեց իր կողմից ընտրած Գործադիր Մարմնին «գործնական քայլեր անել Արարատեան Հանրապետութեան նախարարութեան և խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը հայտարարելու և ...համագային միութիւնը իրականացնելու համար»³⁸:

Մայիսի 28-ի ակտը ողջունեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության ակունքներում կանգնած պետական ու հասարակական շատ կազմակերպություններ: Առանձին շրջաբերականով հանդես եկան ՀՅԴ բյուրոն, ՀՅԴ «Երկրի» Կենտրոնական կոմիտեն. «ՀՅԴ Բյուրոն ջերմապես ողջունում է Հայաստանի միացման և անկախության ակտի պաշտոնական հայտարարությունը»³⁹: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ. «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտը հատվածականության վերացմանն ուղղված հանրապետության իշխանությունների կողմից իրականացված քայլերից ամենակարևորն ու նշանակալիւն է եղել: Միացյալ, Ազատ Հայաստանի հռչակումով Հայաստանի Հանրապետությունում հայ ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածների փաստացի իրավահավասարության հիմքն է դրվել»⁴⁰:

Ժողովրդականները, սոցիալ-դեմոկրատները և էսեռները քննադատելուն զուգընթաց հանդես եկան նաև բողոքի հայտարարություններով և ցուցադրաբար հեռացան խորհրդարանից: Միաժամանակ ընդդիմադիր բոլոր կուսակցությունները (բացառությամբ էսեռների) բոյկոտ հայտարարեցին առաջիկա նոր խորհրդարանի ընտրություններին: Դաշնակիցների տված կեղծ խոստումներից օրեցօր ավելի ինքնավստահ ու անզիջում դարձած ՀՀԴ-ական կառավարությունը մերժեց ընդունել ընդդիմադիրների պահանջները: Հունիսի 24-ին ՀԺԿ նախարարները հետ կանչվեցին կառավարությունից և ՀՅԴ-ՀԺԿ կռալիցիան վերջ գտավ: ՀԺԿ-ն դարձավ արմատական ընդդիմություն:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 13:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

⁴⁰ Տե՛ս <<Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան>>, Կ. Պօլիս, 1919, էջ 92, նաև՝ **Հայրապետյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 202:

ՀԺ կուսակցությունը հիմնավորելով, որ 1919 թ. մայիս 28-ին ընդունված «Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին» ՀՀ կառավարության ակտը⁴¹ չի համապատասխանում հայ ժողովրդի շահերին, չընդունեց այն և պահանջեց չեղյալ հայտարարել այն: Ժողովրդականները գտնում էին, որ միացյալ Հայաստանի հայտարարագիրը պետք է ընդունվեր հայկական երկու հատվածների՝ արևելահայերի և արևմտահայերի փոխադարձ համաձայնությամբ ու մասնակցությամբ՝ Փարիզի ազգային պատվիրակության հետ համախորհուրդ⁴²: Ռամկավար կուսակցությունը պաշտպանեց այդ որոշումը. «մայիսի 28-ի ակտի ընդունումից առաջ ՀՀ կառավարությունը կարող էր գոնե այդ մասին տեղյակ պահել իրեն, առավել ևս, որ հայկական երկու պատվիրակությունների միջև առկա էր մրցակցություն»⁴³:

ՀՅԴ-ՀԺԿ-ՀՍՌԿ միջկուսակցական վեճը հարթելու նպատակով 1919թ. աշնանը Երևան ժամանեց Ազգային պատվիրակության առաքելությունը (Վ. Թեքեյան, Ն. Տեր-Ստեփանյան, որոնց միացավ Ս. Հարությունյանը): Հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 16-ը բանակցություններ վարվեցին Ազգային պատվիրակության առաքելության և ՀՀ պատվիրակության միջև (Ս. Վրացյան (նախագահ), Շ. Միսաքյան և Ս. Հարությունյան): Սակայն կողմերի անզիջողականության պատճառով բանակցությունները դրական արդյունքների չհանգեցրին⁴⁴: Պատվիրակությունը պնդում էր Պողոս փաշային միացյալ Հայաստանի վարչապետի պաշտոնում նշանակելու պահանջը, որն անընդունելի էր ՀՅԴ-ի համար: Ակներն է, որ այդ տարաձայնությունների հիմքում ընկած էին ավելի շատ կուսակցական-հատվածական ու պատվախնդրական հաշիվները, քան համապետական ու ազգային գերագույն շահերը: Բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք:

⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, մ. 2, թ. 84, նաև՝ «Աշխատատը», 1919 հունիսի 1:

⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.35, թ.116:

⁴³ Տե՛ս **Ղազարյան Ս.**, Միացյալ և անկախ Հայաստանի մասին ՀՀ կառավարության 1919թ. մայիսի 28-ի հայտարարությունն ու դրա հետևանքները, Կանթեղ, թիվ 2, 2004, էջ 140:

⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 210, թ. 25: Ինքնագիր:

Եզրակացություններ

1. Արևմտահայերի երկրորդ համագումարում (փետրվար, 1919) առաջարկված և 1919 թվականի մայիսի 28-ին ՀՀ մեկամյակի կապակցությամբ Հայոց խորհրդարանի կողմից արձանագրված Անկախ և Միացյալ Հայաստանի մասին ակտը հայկական հողերի վերամիավորման և հայ ժողովրդի դարավոր իղձերի իրականացման առումով կարևոր իրավական փաստաթուղթ է:

2. Միջազգային ընդունված իրավանորմերին համապատասխան ՀՀ իշխանությունները փորձում էին հայոց պետականության վերակերտումն իրականացնել տեղաբնիկ հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքում՝ Արևելյան և Արևմտյան միասնականացած Հայաստաններում:

3. Տարբեր քաղաքական ուժեր հայտարարությունն ընդունեցին ոչ միակերպ, որը պատմականորեն ձևավորված հատվածականության դրսևորում էր: Այն նպաստեց հայ գործիչների, կուսակցությունների միջև հակասությունների սրմանը և կռալիցիոն կառավարության կազմալուծմանը: Ըստ որում, այդ բացասական հետևանքները պայմանավորված էին նաև սուբյեկտիվ գործոններով:

4. ՀՀ իշխանությունները մինչև Մուղրոսի զինադադար պատրաստ էին որոշակի զիջումների, սակայն դրանից հետո չզիջող և պատեհապաշտ պահվածք որդեգրեցին և անում էին ամեն ինչ սեփական իշխանությունը հնարավորինս քիչ զիջումներով պահպանելու համար:

5. Ստեղծված ոչ ցանկալի իրավիճակի համար պատասխանատվության իրենց բաժինն ունեին բոլոր քաղաքական ուժերը և գործիչները, մյուսներից առավել՝ կռալիցիոն կառավարության մեջ մտնող ազդեցիկ քաղաքական ուժերը:

6. Հայ Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը, որը դիտվում էր որպես արևմտահայերի ներկայացուցիչը, ղեկավար-

վելով նաև անձնական շարժառիթներով, միշտ չէ, որ ազգային խնդիրների լուծման հարցում կառուցողական մոտեցում էր ցուցաբերում, հաճախ դրսևորում էր ոչ իրատեսական գործելաձևեր, որոնք քաղաքական ռոմանտիզմի, հայաստանյան վիճակի մասին իրական պատկերացումներ չունենալու և «կուշտն ինչ գիտի քաղցն ինչ է»-ի հետևանք էին:

7. Միացյալ Հայաստանի մասին հայտարարության ընդունման ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչված չէր այն տերությունների կողմից, որոնց հայ գործիչները Հայաստանի դաշնակիցներ էին համարում, հետևապես պարզ չէր նաև, թե ինչպիսի սահմաններ էր ունենալու հայկական պետությունը:

8. Հայ ժողովրդի իրավունքների ապահովման համար անհրաժեշտ ռեսուրսներ չկային: Այդ ուժերի և հուսալի դաշնակիցների բացակայության արդյունքում մայիսի 28-ի ակտն այդպես էլ մնաց թղթի վրա, չունեցավ որևէ էական արտաքին քաղաքական հետևանք: Մակայն դա նորակերտ հայոց պետականության իրավաքաղաքական անուղակի պատասխանն էր 387, 591, 1555, 1639 թթ.-երի ապօրինի ակտերի: Ակտեր, որոնց կողմերը ուժի դիրքերից մասերի էին բաժանել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին:

9. Մեծ տերությունները Միացյալ Հայաստանի մասին ակտը «չնկատեցին», իսկ մայիսի 28-ից հետո հայ քաղաքական ուժերի և գործիչների միջև սրված հարաբերությունները վերածվեցին քաղաքական «զգվոտոցի», որից յուրաքանչյուրը փորձում էր իր օգուտը քաղել:

10. Մայիսի 28-ի ակտը թեև մնաց թղթի վրա, սակայն բարոյահոգեբանական և իրավական նախադեպ ու նեցուկ դարձավ հաջորդ սերունդների համար: Դարձավ ուղերձ ու պատգամ, որն սկսեց առարկայանալ Արցախյան շարժումով և կունենա իր հաղթարշավը նաև ապագայում: